

Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklar ve Hastalıkların Sefer Organizasyonuna Yansımaları

Epidemic Diseases in the Ottoman Army and Reflections of Diseases on Campaign Organization

Ömer Çağatay*^{ID}

Öz

Bir savaşın başarılı olmasının anahtarlarından biri sefer lojistiğinin iyi organize edilmesine bağlıdır. Çünkü sefer organizasyonu farklı parçaları bir bütün haline getirip etkili bir şekilde kullanmayı ifade etmektedir. Bunlardan birinin eksik olması veya geç yerine getirilmesi organizasyonun işleyişinde aksaklıkların yaşanmasına neden olabilirdi. Harp dönemlerinde organizasyon ağını, insan idaresinin dışında etkileyen olaylar yaşanabiliyordu. Deprem, yangın, sel, kıtlık, çerkege istilası ve salgın hastalık gibi felaketler bu duruma örnek gösterilebilir. Nitekim yönetimlerin savaş süreçlerinde karşılaştığı olağanüstü durumlar en çok zorlandıkları hususlar arasındadır. Bu olaylar karşısında yönetimler bazen çaresiz kalıp çözüm üretmekte zorlanabiliyordu. Bunlardan biri de salgın hastalıklardır. Yapılan araştırmada, 1700-1850 yılları arasındaki salgın hastalıkların seferlerin hazırlık sürecini nasıl etkilediği ve yönetimin buna karşı nasıl bir reaksiyon gösterdiği incelenmiştir. Özellikle organizasyon ağı içerisinde yer alan asker tahriri ve sevki, ulaşım vasıtaları, zahire ve mühimmat tedariki, vergi tahsili, bedellerin alınması, nüfus hareketlikleri ve istihdam edilecek esnaf kollarının temini gibi hususların nasıl etkilendiği üzerinde odaklanılmıştır. Ayrıca bu durumlar karşısında devletin nasıl bir tavır takındığı ve almış olduğu önlemlerin neler olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelime: Ordu, Asker, Sefer Organizasyon, Salgın, Veba.

Abstract

One of the keys to the success of a war depends on well-organizing campaign logistics. Because campaign organization states mean integrating different parts into a whole and using them effectively. Lack of these or their late implementation causes disruptions in the organization's functioning. During war, organizational networks may be affected by things outside of the human will. Natural disasters such as earthquakes, fires, floods, famine, locust invasions, and epidemics can be examples of this situation. The extraordinary situations that administrations encounter during campaigns are among the issues they have the most difficulty with. In the face of these events, administrations could sometimes become desperate and find it difficult to develop solutions. One of them is epidemic diseases. The research examined how the epidemics between 1700 and 1850 affected the preparation process of the campaign and what reaction the management showed against this. In particular, it was emphasized how issues such as the recruitment and dispatch of soldiers within the campaign organization network, means of transportation, food and ammunition supply, tax collection, receiving a fee, population movements, and the supply of artisans to be employed were affected. Also, what kind of attitude the state takes in the face of these situations and what measures it has taken have been discussed.

Keywords: Army, Soldier, Campaign Organization, Epidemic, Plague.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Bingöl Üniversitesi ocagatay@bingol.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 4

Başvuru / Submitted: 7 Ekim 2024 & Kabul & Accepted: 4 Ocak 2025

Atif / Citation: Çağatay, Ö. "Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklar ve Hastalıkların Sefer Organizasyonuna Yansımaları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 25 (2025): 219-240.

Giriş

İnsanlık tarihinde yaptığı etki ve doğurduğu sonuçlar göz önüne alındığında salgın hastalıklar önemli bir yere sahiptir.¹ Salgının yayılmasını hızlandıran veya kolaylaştıran bazı etmenler olmuştur. Tıp ve teknolojinin yeterince gelişmediği, hastalıkların tam anlamıyla tanımlanamadığı bir dönemde, sosyal hayatın sebep olduğu sağlıksız koşullar, ekolojik dengenin bozulması, kıtlık, yetersiz beslenme, doğal afetler ve benzeri birçok etken, hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmış ve bu da salgınlara ve kitlesel ölümlere yol açmıştır.² Mikroorganizmaların gözle görülemeyecek kadar küçük olması da hastalıkların tespitine mani olmuş ve farklı çağlarda milyonlarca insanı hayattan koparmıştır.³

İlkçağlardan itibaren insanlığın en fazla uğraştığı salgın hastalıklardan biri tâundur. Tâun veya vebanın tanımlanması hususunda XIX. yüzyılın sonuna kadar belirsizlik hâkimdi. Tâunu, vebanın bir türü olarak kabul eden XIV. yüzyıl tefsir ve fıkıh âlimi İbn Kayyim el-Cevziyye, her tâunu veba ancak her vebayı tâun olarak görmemektedir.⁴ Veba, özel olarak öldürücü bir hastalığı ifade etse de muhtemelen diğer salgınlara için de bu isim kullanılmaktadır. Tâun ise daha ziyade hıyarcık vebasının karşılığı olarak isimlendirilmiştir.⁵ Bazen çiçek ve verem veya kitlesel ölümlere neden olan her türlü salgın hastalık veba olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla eski dönemlerde veba olmadığı halde toplu ölümlere yol açan salgın hastalıkların veba olarak adlandırılacağı göz ardı edilmemelidir.⁶

Bir hayvan hastalığı olup yüzyıllar boyunca toplu ölümlere neden olan vebanın farklı türleri vardır. 1894'te Alexandre Yersin tarafından bulunarak *yersinia pestis* adı verilen basilin yol açtığı hastalığın hıyarcıklı (bubon veya bubonik) ve akciğer (pnömoni) olmak üzere iki türünün yanı sıra sepsir veya septisemi vebasını gibi klinik şekilleri bulunmaktadır.⁷ Veba ¾'nün bubonik yani hıyarcıklı denilen türü ile yayıldığı tespit edilmiştir. Bu türdeki kemirici bakteriler negatif ve hareketsiz olup, soğuk ve nemli iklim koşullarında aylarca canlı kalabilmektedir. Hatta fare ve pire ölümleri yuvada ve toprak üzerinde tamamen sıvılaşırken, toprağın alt katmanında kalan mikroplar uzun süre

¹ A. Latif Armağan, "XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine bir Araştırma," 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. II, Ed. Nil Sarı vd, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 907.

² Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), 11.

³ Orhan Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri," *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Ed. Muzaffer Şeker vd, (Ankara: Tüba Bilimler Akademisi, 2020), 21; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev., Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 14.

⁴ Nühket Varlık, "Tâun", TDV İslam Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), s. 175.

⁵ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 15.

⁶ Orhan Kılıç, "16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri," *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C. III, Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 1183.

⁷ Varlık, "Tâun", s. 175; Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa*, 18.

yaşayabilmekteydi. Dolayısıyla toprak altındaki canlı mikropların yaşadığı vebalı eski fare yuvaları tekrardan kullanılmaya başlandığında, mikroplar yeni ev sahiplerine bulaşır ve bu infekte yeni bir salgının çıkmasına neden olurdu. Kemirici yani bir hayvan hastalığı olarak bilinen bu veba türü, dış parazit olan pireler yoluyla veya infekte hayvan kadavralarının diğer canlılar tarafından yenmesi ile vahşi kemiriciler arasında yayılır. Bu yayılma insan çevresinde bulunan farelere ve farelerden pireler aracılığıyla insanlara geçer. İnfekte pirenin ısırmasıyla ateş, titreme, halsizlik, karın ağrısı, hipotansiyon (düşük tansiyon), baş ağrısı ve lenf nodüllerinde ateşle birlikte şişkinlik gibi belirtiler 2-7 gün içerisinde ortaya çıkmaya başlasa da, bu birkaç saate düşebilir veya 12 güne kadar uzayabilirdi. Birkaç cm büyüklüğünde oluşan şişkinliğe bubon denmesi hastalığın bu isimle anılmasına neden olmuştur. Öte yandan doku bölgesindeki derinin siyahımtırak renk alması vebanın yüzyıllar boyunca kara ölüm olarak adlandırılmasına yol açmıştır.⁸

Vebanın insandan insana bulaşan tek formu akciğer vebası olanıdır. Bu türe yakalananlar mikrobiyolojik olarak öksürük yoluyla başkalarına bulaştırırlar.⁹ Böylelikle ağız ve burun yoluyla havayı soluyan kişiye bulaşan mikrop, akciğerlere kadar nüfuz eder ve kişide yüksek ateş, öksürük ve kanlı balgam (hemoptizi) gibi belirtilere neden olur.¹⁰ Öldürücülüğü yüksek olan veba türüne yakalanan kişi başlangıçta 40-41 dereceye çıkan yüksek ateşe maruz kaldığı gibi, şiddetli öksürük ile kanlı balgam çıkarır. Dış lenfa bezlerinin şişmeye başlamasıyla da 2-4 gün içerisinde salgına yakalanan kişiyi yüksek ihtimalle öldürebilir.¹¹ Veba sepsisi olarak adlandırılan türü ise kanda zehirlenme yapan en ağır şekli olarak ifade edilmektedir. Aniden başlayan veba mikrobiyolojik hızla lenf bezlerinin şişmesine fırsat vermeden süratle kana karışır. Vebanın bu türü yetişkinlere nazaran çocuklarda daha fazla görülür.¹²

Tarihte veba ile ilgili ilk kayıtlara M. Ö. 2000 yıllarında Sümer tabletlerine yazılan Gılgamış Destanı'nda rastlanmaktadır. Yine M. Ö. 1335'te Hitit kralı II. Şuppiluliuma ile oğlu II. Arnuvanda'nın vebadan ölmesi hastalığın varlığını tarih öncesi çağlara kadar götürmektedir. Öte yandan vebanın epidemiyeye dönüştüğü olay, M. Ö. 430 yılında Spartalılarla Atinalılar arasında meydana gelen Peleponnes savaşlarıdır.¹³ Vebanın bölgesel bir hüviyetten sıyrılıp pandemiye dönüştüğü zaman dilimleri olmuştur. Tarih boyunca

⁸ Ayşegül Demirhan Erdemir, Sezer Erer, "Arşiv Belgeleri Işığında Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığının Yayılması ve Önlenmesi Üzerine Yorumlamalar," 5. *Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Sezer Erer vd, (İstanbul: Nobel Matbaacılık, 2012), 860; Babak Shiravand, İbrahim Salmani, Farrokhlagha Servat, "Prevention and Treatment Approaches to Deal with Plague as a Biological Weapon," *Journal of Community Health Research*, 6 /2 (2017): 119; Mesut Ayar, Tarık Özçelik, "-XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihiçesi," *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu vd, (İstanbul: Çamlıca Basım, 2015), 49.

⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 42.

¹⁰ Erdemir, Sezer, "Arşiv Belgeleri Işığında Türk Tıp Tarihinde Veba," 861.

¹¹ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa*, 18.

¹² Zeynep Dörtok Abacı, Fırat Yaşa, "Azrail'in Kara Eli: 17. Yüzyılda Kırım'da Veba Salgınları ve Köleler," *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Kenan İnan, Deniz Çolak, (Trabzon: Gündüz Ofset Matbaacılık, 2020), 154.

¹³ Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar," 25.

vabadan insanlığın üç kere pandemi sürecine girdiği kabul edilmektedir. Bunlardan ilki VI. yüzyıl ortalarında ağırlıklı olarak Mısır ve Suriye olmak üzere geniş bir alanda etkisini gösteren Justinian vebası, ikincisi 1332’de Çin’den doğup Asya, Avrupa ve Afrika katılarına yayılan Kara Ölüm veya Kara Veba ve üçüncü olarak ise XIX. yüzyılın sonunda Hindistan’ın Bombay kentinde başlayıp milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba pandemisi olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁴ Diğer taraftan üç pandemi döneminde milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, devlet ve toplum hafızalarında derin izler bırakmış, siyasi, ticari, askeri ve sosyo-kültürel yönden de ciddi etkilere neden olmuştur.

Tarih boyunca etkili olan salgın hastalıkların yayıldığı yerler arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun hüküm sürdüğü coğrafyalar da yer almaktaydı. Geniş coğrafyaya sahip olmanın verdiği dezavantaj imparatorluğun birçok bölgesinde veba başta olmak üzere sıtma, çiçek, kolera ve frengi gibi hastalıkların görülmesine neden olmuştu. Öte yandan vebanın Osmanlı’daki epidemiyolojisi çalışma alanımızın dışında olduğu için ayrıntıya girilmemiştir.

Veba ve diğer salgın hastalıklar Osmanlı’da farklı zaman ve coğrafyalarda binlerce insanı hayattan koparmıştır. Bu tarihsel gerçekliğin Osmanlı toplumsal hayatının yanı sıra siyasi, iktisadi ve askerî alanında derin izler bıraktığını düşünen araştırmacılar, veba ile ilgili birçok çalışma hazırlamıştır.¹⁵ Bu araştırmalarda vebanın tanımı, tarihsel kökeni, epidemiyolojisi, sosyo-ekonomik, siyasi, iktisadi ve askerî olmak üzere toplum ve devlet üzerindeki etkisi, salgının önlenmesi için alınan tedbirlerin neler olduğu gibi farklı yönleri tartışılmıştır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak veba üzerine odaklanılmasının nedeni XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı’da en etkili salgın hastalık olmasıdır.

¹⁴ Kılıç, “16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları,” 1184.

¹⁵ Osmanlı Devleti’nde etkili olan veba üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Örnek olması adına şu çalışmalara bakılabilir. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev., Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010); Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev., Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016); Nükhet Varlık, “Tâun”, TDV İslam Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), s. 175-177; Ömer Gezer, “XVIII. Yüzyılın Başında Osmanlı-Habsburg Sınırında Veba,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2023), 72-83; A. Latif Armağan, “XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine bir Araştırma,” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. II, Ed. Nil Sarı vd, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 907-914; Orhan Kılıç, “16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri,” *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C. III, Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), 1181-1209; Zeynep Dörtok Abacı, Fırat Yaşa, “Azrail’in Kara Eli: 17. Yüzyılda Kırım’da Veba Salgınları ve Köleler,” *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Kenan İnan, Deniz Çolak, (Trabzon: Gündüz Ofset Matbaacılık, 2020), 151-170; Mesut Ayar, Tarık Özçelik, “-XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihi,” *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu vd, (İstanbul: Çamlıca Basım, 2015), 47-78; Diğer taraftan Mili Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü tarafından hazırlanan *Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası* adlı araştırmada bu zamana kadar veba ile ilgili yapılmış bütün çalışmalar gösterilmiştir. Bkz. *Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası*, Mili Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü, haz. Fatma Bilgü vd (İstanbul: 2020), 39-47.

Ayrıca vebanın Osmanlı sefer lojistiğine ve işleyişine dair pek fazla çalışmanın olmaması araştırmamızın hazırlanmasında etkili olan diğer parametredir.¹⁶

Hazırlanan çalışmada özellikle 1700-1850 yılları arasında Osmanlı'nın çıktığı seferlerin hangilerinde salgın hastalıkların olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan salgının orduda etkili olmasının dışında sefer organizasyonu sürecinde ne tür yansımaları olduğu tartışılmıştır. Mesela epidemî dönemlerinde sefere çıkan ordu için asker temini ve sevki, zahire ve mühimmat tedariki, ulaşım vasıtalarının temini, olumsuz koşulların nüfus hareketliklerini tetiklemesi ve bu durumun üretim faaliyetlerini durma noktasına getirmesinin sefere yansımaları, üretimdeki düşüş nedeniyle halkın sefer için mükellef olduğu vergiyi ödeyememesi ve ölümler nedeniyle popülasyonda azalma olmasının seferde istihdam edilecek iş gücü üzerindeki etkisi gibi hususlar araştırmada odaklanılan konu başlıkları arasındadır. İfade edilen durumlar karşısında devletin ne tür önlemler almaya çalıştığı incelenmiştir. Ayrıca salgın hastalıkların biyolojik ve tıbbî sebepleri, tedbirleri ve tedavi usulleri gibi konulara çalışmanın ana temasından uzaklaşmamak adına değinilmemiştir. Çalışmada takip edilen yöntem arşiv belgelerinin transkripsiyonuyla elde edilen verilerin yorumlanması ve araştırma eserlerin incelenmesini ihtiva etmektedir.

1. Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklar

XVIII. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar ile doğal felaketlerin yaşandığı bir asır olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemden önce salgın hastalık ve doğal felaketler ile ilgili kayıtların azlığı yeterli düzeyde çalışma yapılmasını engellediği söylenebilir. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren kaynakların bolluğu bu alandaki çalışmaların artmasını beraberinde getirmiştir. XIX. yüzyılda, konuyla ilgili kayıtların fazlalığı dolayısıyla da görece daha iyi çalışma imkânı sunmuştur. Bu yüzyılda özellikle veba başta olmak üzere salgın hastalıklar ve doğal afet olarak ifade ettiğimiz deprem ve yangınlardan birçok insan hayatını kaybetmiştir.¹⁷

Osmanlı'nın kuruluşundan XVII. yüzyılın sonuna kadar geçen 400 yıllık sürede, imparatorluk sınırları içerisinde vebaya dair ulaşılabilen kaynaklar sınırlı olsa da mevcut belgelerden hareketle salgının birçok dönemde varlığı tespit edilmiştir.¹⁸ Diğer taraftan XVIII. yüzyılda Osmanlı'da salgın hastalıkların geçici ve devamlı odak noktaları olmuştur.¹⁹ Buralarda salgın varlığını sürekli bir şekilde muhafaza etmiştir. Zira salgının bir yerde geçici ve devamlı olması bölgenin ekonomik ve sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemesinin dışında askerî anlamda bazı aksaklıkların yaşanmasına sebebiyet vereceği aşîkârdır. Nitekim harp dönemlerinde zahireden mühimmata, yük hayvanından muharip güçlerin tedarikine kadar çeşitli ihtiyaçların halktan karşılanması salgın

¹⁶ Vebanın Osmanlı ordusu üzerindeki etkisi için Kocaoğlu'nun çalışmasına başvurulabilir. Bkz. Burak Kocaoğlu, "Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi," *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, (2017/3): 209-216.

¹⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 5-9.

¹⁸ Ayar, Özçelik, "-XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı'da Veba," 58.

¹⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 41, 43.

sürecinde talep olunanların temininde problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla salgın ve doğal afetlerin sadece halkı etkilediğine dair bir düşünceye sahip olmak resmin tümünü görmeyi engelleyebilir.

Osmanlı tarihinde gerçekleşen birçok savaşta ordudaki askerin vebaya veya salgın sayılabilecek hastalıklara yakalandığı arşiv belgelerinde ve yazma eserlerde ifade edilmiştir. XVIII. yüzyıl öncesinde gerçekleşen savaşlara bakıldığında; mesela Fatih Sultan Mehmed'in 1476'da Boğdan seferine çıktığında orduda vebanın çıkması geri dönmeyi zorunlu kılmıştı.²⁰ Daha sonraki yüzyıllarda salgın hastalıklar yoğun bir şekilde imparatorluk sınırları içerisinde varlığını devam ettirmiş ve XVII. yüzyıl yoğun yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. Nitekim 1615, 1617, 1620, 1637, 1650 ve 1655 yıllarında şiddetli tâun yaşanması bu bilgiyi desteklemektedir.²¹ Ayrıca veba, sadece ordu ve halk arasında etkili olmamış, aynı zamanda devlet erkânından bazı kişilerin ölümüne dahi yol açmıştı.²²

XVII. ve XVIII. yüzyılda gerçekleşen birçok savaşta salgının etkisi açık bir şekilde görülmüştür. Mesela 1666'da Kandiye kuşatmasında hayatını kaybeden 8.000 askerin birçoğu veba ve sıtma gibi salgın hastalıktan kaynaklıydı.²³ Buradaki örnekten anlaşıldığı üzere orduda bazen birden fazla hastalık vuku bulmuş ve bu durum ciddi kayıpları beraberinde getirmiştir. Yine Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın 1672'deki seferinde İstefe Kalesi civarında askerin vebaya yakalanması sonucunda 18.000 kişinin hayatını kaybettiği söylenmektedir.²⁴ Yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen Kutsal İttifak dönemindeki muharebelerde orduda vebanın olduğu mühimme kayıtlarına yansımıştır. 1690 yılında Bağdat Valisi Ahmed Paşa ve Kapıkulu Ağası Haseki Osman Paşa'ya yazılan emirde, Kavarna Kalesi muhafazasında olan askerin ekserisinin tâundan vefat ettiği ve kalenin öneminden dolayı Bağdat Kalesi'nde olan sekizinci ve yirmi birinci sekban ortalarının Kavarna'ya gönderilmeleri istenmişti.²⁵ 1692'de Venedik ile yapılan harpte serhad vazifesi gören Gabele Kalesi'nde veba sonucu neredeyse kalede savaşacak asker kalmamıştı. Kalenin muhafazası için askere ihtiyaç olduğundan Bosna beylerbeyine

²⁰ Osmanlı ordularının yanı sıra tarihteki birçok orduda veba salgını görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Kurt, "Savaşların Sonuçlarını Etkileyen Salgın Hastalıklar," *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C. XVIII, S. 2 (2010): 113-122.

²¹ Ayar, Özçelik, "-XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı'da Veba," 58.

²² İstanbul'da salgın hastalıkların yoğun olduğu XVII. yüzyılda devlet erkânından Sadrazam Siyavuş Paşa 1656'da sıtmadan, Sadrazam Melek Ahmed Paşa ise 1662'de vebadan hayatını kaybetmiştir. Bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, (1071-1114/1660-1703), C. I, haz., Abdülkadir Özcan vd (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 22, 321; Savaş sırasında vebadan ölen devlet adamları da olmuştur. 1770'teki Rus seferinde Trabzon Valisi olup İbrail muhafazasında olan Canikli Süleyman Paşa vebadan ölmüş ve bu haber asker arasında yayılınca gevşekliğe sebebiyet vermişti. Bkz. Şem'dâni zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevârih*, C. II, haz., M. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 54.

²³ *Târih-i Râşid*, C. I, 113.

²⁴ Kübra Benli, "Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2017), 45.

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri No. 102*, Hüküm 271.

yazılan emirde, bir paşanın Hersek sancağı alay beyi bayrağı altında muhafazaya gitmesi bildirilmişti.²⁶ Kalede çıkan salgın, neredeyse herkese bulaşmış ve kuşatmanın sonucuna bile etki etmişti. Nitekim bir sonraki yıl olan 1693'te Venedikliler kaleyi Osmanlılar'dan almayı başarmıştı.²⁷

XVIII. yüzyıla gelindiğinde yine imparatorluğun farklı noktalarında vebanın etkili bir şekilde varlığı hissedilmekteydi. Daha yüzyılın başında Habsburg sınırında ve sınıra yakın Osmanlı köy ve şehirlerinde neredeyse her yıl salgının görüldüğü saptanmıştır.²⁸ Hatta 1700 yılında serhad şehri olan Belgrad'da çıkan isyanın nedeni veba salgınının yaygınlaşması ve sonrasındaki uygulamalardır. Morali Ali Paşa'nın salgının yayılmasını engellemek için kale içerisinde infekte olanları şehrin dışına çıkarması, kalede gasl ve defin işlerini yasaklaması yeniçeri ve halk arasında rencide edici bir durum olarak karşılanmıştı. Yapılan uygulamadan rahatsız olan yeniçeri ve halk isyan ettikleri gibi, Paşa'yı da katletmişlerdi.²⁹ Râşid, Paşa'nın veba salgınındaki uygulamalarının yanı sıra yeniçerilere karşı daha önce yapmış olduğu bazı hareketlerin katledilmesinde etkili olduğunu söylemektedir.³⁰ Viyana kaynakları, Ali Paşa'nın yeniçerilerin ulufelerini şahsi işlerde kullanmasını ve veba nedeniyle vefat edip cami haziresine defnedilen bir yeniçerinin mezarını açtırıp cenazeyi oradan çıkartarak Belgrad varoşuna defnettirmesini katledilmenin nedeni olarak yorumlanmaktadır.³¹

Sefer zamanlarında farklı bölgelerden orduya katılan askerin vebayı taşıdığı olmuştur. XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Avrupa'da orduların yer değiştirmesi sonucu vebanın yayıldığını gösteren çok sayıda örneğin olduğunu Panzac ifade etmektedir. Örneğin, 1718 Belgrad kuşatmasında Osmanlı ordusuna takviye kuvvet olarak yardıma gelen Tatar birlikleri vebayı yaymıştır. Benzer şekilde 1738'de Boğdan'da vebaya bulaşan Rus ordusu hastalığı Ukrayna'ya, Avusturya birlikleri ise Temeşvar, Banat ve Macaristan'a götürmüştür.³² 1736 yılında Rusların Osmanlı topraklarına saldırı haberlerinin alındığı bir dönemde ise, Bosna'da veba nedeniyle birçok insan hayatını kaybetmişti. Ayrıca Bosna eyaletinden Rus cephesine sevk edilen 5.000 süvari ve piyade askeri, bölgedeki nüfusun ciddi ölçüde azalmasına neden olmuştur. Çünkü bölgede salgının varlığından habersiz olan askerî birlikler, başka bir bölgeye hareket ederek hastalığın yayılmasına sebep olmuşlardır. Askeri, cepheye sevk eden sefer yönetimi, muhtemelen askerde hastalığın olmadığını düşünerek birlikleri göndermiştir. Ayrıca vebanın 2-7 gün içerisinde semptom göstermesi de hastalığın fark edilmeden yayılmasını kolaylaştırmıştır. Çünkü bu süre zarfında askerî birlikler cepheye ulaşarak hastalığın

²⁶ BOA, *A.DVNSMHM.d* 102, Hüküm 693.

²⁷ Machiel Kiel, "Poçitel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2 (Ankara: 2019), s. 403.

²⁸ Gezer, "Osmanlı-Habsburg Sınırında Veba", 76, 77.

²⁹ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname İnceleme Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz., Mehmet Topal (Ankara: Tüba, 2019), 579.

³⁰ *Târih-i Râşid*, C. I, 595.

³¹ Gezer, "Osmanlı-Habsburg Sınırında Veba," 80.

³² Hastalığı kapıldığı halde belirti göstermeyen askerin cepheye sevk edilmesi sonucu salgının birçok kez yayıldığına dair örnekler vardır. Bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 99-100.

yayılmasına neden olmuştur. Böylelikle veba, asker arasında yayılarak birçok kişiyi hayattan koparmıştır.³³

Takip eden yıllarda salgının diğer savaşlarda da etkili olduğu görülmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca salgın hastalıklar neredeyse tüm imparatorluğu etkisi altına almıştı. 1769'daki seferde, Hotin'den İsakçı'ya dönen askerler açlık, soğuk hava, yağmur ve kar nedeniyle büyük sıkıntı yaşamışlardı. Bunun yanı sıra, İsakçı'da vebanın orduda görülmesi, askerlerin isyan edip firar etmelerini tetiklemişti.³⁴ Bir sonraki sene (1770) orduda vebanın yayılmasıyla başta Canikli Süleyman Paşa olmak üzere birçok asker hayatını kaybetmiş ve bu durum birlikler arasında huzursuzluğun çıkmasına neden olmuştu.³⁵ Hatta 1770'deki Osmanlı-Rusya muharebesinden ve vebadan haberdar olan Avusturya Devleti, savaşın ve vebanın kendi topraklarına sıçramasını engellemek için sınırlarına asker sevk ettiği gibi, hududunun belli olması için işaretler dahi koydurmuştu.³⁶ Böylelikle Avusturya yönetimi savaşın ve salgının kendi topraklarına yayılmasını önlemek için tedbirler almıştı. Öte yandan 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında orduda vebanın dışında başka hastalıklar da görülmüştü. Nitekim hava koşulları ve kirli su kaynakları, askerler arasında çeşitli salgın hastalıkların yayılmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle sıtma, sivrisineklerin üremesi için uygun olan durgun su birikintileri nedeniyle yayılırken, kirli su tüketimi bağırsak enfeksiyonlarına (örneğin kolera, dizanteri) neden olmuştur.³⁷ Sonuçta sefer dönemlerinde orduda aynı anda birkaç hastalığın salgına dönüştüğü ve bazı durumlarda can kaybına sebebiyet verdiği çıkarımında bulunulabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir, kaza, köy ve ordunun yanı sıra, sınırlardaki önemli kalelerde de salgın hastalıkların görüldüğü dönemler olmuştur. 1796'da Belgrad muhafazası için Bosna eyaleti ve civar yerlerden yaklaşık 1.800 asker gönderilmişti. Ancak vebanın yayılması sonucu vazifelendirilen askerin yarısı vefat etmiş ve Filibe civarından 1.500 sekbanın gönderilmesi istenmişti.³⁸ Bir sonraki yıl bu kez Hotin Kalesi'nde bulunan topçu, humbaracı, arabacı, lağımçı, azebân ve beşlüyân gibi farklı askerî gruplarından toplam 94 asker sıtma ve zatülcenp denilen akciğer veya göğüs zarı iltihabı hastalığından vefat ederken, 51 kişi hastalık veya salgına yakalanmamak için firar etmiş³⁹ ve durum orduda ekstra asker ihtiyacını doğurmuştur.

³³ Novili Ömer Efendi, *Târih-i Bosna Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-1739*, haz., Hatice Sel Turhan (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 48.

³⁴ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, 518/17.

³⁵ *Mür'î't-Tevârih*, C. II, 52, 54.

³⁶ Ayşegül Çakar, "1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Dair Önemli Bir Kaynak: İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 316 Numaralı Şer'iyeye Sicili (İnceleme-Metin)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 256-257.

³⁷ Mayıs 1769'da İsakçı yakınlarında konaklayan orduda vebanın yanı sıra sıtma da tespit edilmiştir. BOA, *TS. MA. E.* 516/43.

³⁸ BOA, *Cevdet Askeriye*, 807/34283.

³⁹ BOA, *C. AS.* 926/37292; Bazen salgının boyutu şiddetli olabilmekteydi. Mesela 1836'da orduda sıtma hastalığı çıkmış ve piyade leventlerinden 1.000'e yakın asker ölmüştü. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 377/20477.

XIX. yüzyıla gelindiğinde salgın tüm hızıyla imparatorluk sınırları içerisinde varlığını devam ettirmiştir. Napolyon'un 1798-1801 yıllarında Mısır ve Suriye topraklarını işgali sırasında Osmanlı ordusunda bulunan 5.000 askerinin dışında Enderun, Bîrûn etbâından, tüfekçi ve Arnavut neferinden toplam 1.000 kişi vefat etmişti.⁴⁰ Ayrıca Fransız birlikleri arasında da veba çıkmış, hatta bu durum Napolyon'un harp stratejisini değiştirmesine neden olmuştu.⁴¹ 1821'de ise Girit adasındaki Resmo Kalesi'ne Rumların saldırısıyla 2.000 asker şehit düşerken, 7.000 asker vebadan hayatını kaybetmişti. Öte yandan kaleyi savunan 700 kadar askerinin kaldığı ve mevcut olanların topçuluktan anlamadığı, mühimmatın bitmek üzere olduğu ve gerekli yardımın bir an önce gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.⁴² Görüldüğü üzere salgın hastalıklar Osmanlı ordusunda asker sayısının azalmasına etki etmesinin dışında, bazı stratejik noktalarda olumsuz sonuçlara sebebiyet vererek savaşın veya seferin gidişatına etki etmiştir.

Neticede Osmanlı ordusunun sefere çıktığı dönemlerde ortaya çıkan salgın hastalığın halk arasında görülmesi asker tedarikinde önemli problemleri beraberinde getirmiştir. Devlet bu durum karşısında muharip gücün eksik olmaması için başka yerlerden asker temin edilmesi hususunda emirler göndererek bir refleks geliştirmiştir. Ayrıca orduda salgın sonucu ölümler artmış ve asker de hastalığa yakalanmamak için firar etmeyi tercih etmiştir. Yine yönetim bu süreçte tedbir olarak başka yerlerden askerinin tahrip olunup gönderilmesini istemiştir. Sonuç olarak belirtilmelidir ki, savaş periyotlarında ortaya çıkan salgın hastalıklar sefer öncesinde ve sırasında orduda insan kaybının yaşanmasına neden olmuş ve bu durum sefer organizasyonunun işleyişinde aksaklıkların oluşmasına meydan verdiği gibi yönetimin zor durumda kalmasına da sebebiyet vermiştir.

2. Salgının Asker Tahriri ve Sevkine Dair Olumsuz Etkileri

Hastalıklar, insanların ölüm nedenlerinin başında geldiği için tarihin şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Birçok dönemde var olan salgın hastalıklar milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Hatta II. Dünya Savaşı'na kadar muharebelerde ölenlerin çoğu savaş sırasında ölümlerden ziyade, salgın hastalıkların yayılması sonucu kaynaklıydı.⁴³ Muharebe alanlarında düşmanın yanı sıra hastalıklarla savaşmak zorunda kalan asker arasında çıkan hastalıklar, savaşların kaybedilmesinde de önemli bir etmendir. Ordudaki askerinin grup halinde hareket etmesi veya bulunması, konaklama yerlerinde uygunsuz sağlık koşulları ve yetersiz sağlık desteği, tedavi için etkili ilaçların henüz bulunamamış olması, salgınların yayılmasını önleyecek ve tedavi edecek

⁴⁰ BOA, *HAT*. 163/6757; BOA, *TS. MA. E.* 429/10.

⁴¹ Napolyon Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. X, S. 2, (2008): 141-183.

⁴² BOA, *HAT*. 915/39930; Aynı şekilde Kandiye'de vebadan birçok asker vefat etmiş ve top atacak kimse kalmamıştı. Kaleye takviye kuvvet olmak adına beş orta topçu ve bir orta humbaracının gönderilmesi istenmişti. BOA, *HAT*. 913/39894.

⁴³ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev., Ülker İnce, (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2006), 253.

etkili tedbirlerin alınamaması hastalığın yayılmasını kolaylaştırarak ölümlerin artmasını beraberinde getirmiştir.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nde veba başta olmak üzere salgın hastalıkların siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan olumsuz etkileri oldukça fazlaydı. Ölümlerin çokluğu sefer organizasyonunu etkileyen unsurların başında gelirdi. Mesela salgın hastalıklar ile birlikte insanların buldukları yerlerden göç etmek zorunda kalması, ödenmesi gereken verginin toplanmasını engellediği için seferin mali yönü sekteye uğrayabiliyordu. Dolayısıyla salgın hastalıkların sadece insan ölümlerine neden olduğunu düşünmek hatalıdır. Çünkü salgın sırasında ve sonrasında içtimai hayatı etkileyecek durumların yaşanması devleti birçok açıdan zor durumda bırakabiliyordu. Bu başlıkta salgın hastalıkların sefer organizasyonuna etkisine değinilerek, salgının sefer hazırlık sürecinde hangi yönlerden aksaklıkların oluşmasına zemin hazırladığı ve devletin bu durumu telafi etmek için ne tür önlemler aldığı üzerinde durulacaktır.

Savaş dönemlerinde devletin en çok ihtiyaç duyduğu konuların başında muharip kuvvetlerin yani askerin temin edilmesi gelmekteydi. Çünkü insan kaynağı muharebenin sonucuna doğrudan etki etmekteydi. Dolayısıyla askerin sefer öncesinde eksiksiz bir şekilde hazırlanması gerekmekteydi. Ancak veba gibi hastalıkların varlığı askerin toplanmasını zorlaştırmaktaydı. Nitekim salgın dönemlerinde kitlesel ölümlerin yaşanması, hastalığın hızlı bir şekilde yayılması ve insanların yaşadıkları coğrafyaları terk etmesi orduya katılımı zorlaştıran nedenlerin başında geliyordu.

XVIII. yüzyılda gerçekleşen birçok savaş dönemine salgın hastalıkların denk gelmesi eyaletlerden orduya katılacak askerin temininde bazı problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bunlar salgın çıkan yerlerde askerin ölmesiyle yerine yenilerin gönderilmesinin gerekliliği, sefere gönderilen kişilerin askerliğe elverişli olmaması, talep olunan askerin affolunarak istenmemesi veya sayısında düşürülmeye gidilmesi, salgından korkan askerin görevlerini terk etmesi, birçok kişinin hayatını kaybetmesiyle halkın asker gönderecek durumlarının olmaması veya daha sonra göndereceklerini bildirmesini kapsamaktaydı.

Salgın nedeniyle asker eksikliğine dair örneklerden birine 1680 tarihli bir kayıta rastlamaktayız. Hatvan Kalesi'nde bulunan asker önce Eğri Kalesi'ne gönderilmiştir. Ancak daha sonra salgının yayılması sonucu hem kaledeki askerin sayısı azalmış hem de düşmanın kaleyi ele geçirmek için bir faaliyet içerisinde olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine kale sakinleri daha önce gönderilen askerin tekrardan Hatvan'a geri yollanmasını talep etmişlerdi.⁴⁵ Yine benzer bir örnek 1792'de gerçekleşmiştir. Anabolu Kalesi'ndeki din görevlilerinden müftü, imam ve molla veba salgınını bahane ederek kaleyi terk etmişlerdi. Bu durumdan cesaret alan kaledeki askerin firar ettiği, muhafazaya geri gelmediği ve kaleyi korunaksız bir şekilde bırakıldığı görülmüştür. Bunun üzere Anabolu ve Mora'daki yerel idarecilere yazılan emirde, askerin kaleye geri dönmemesi

⁴⁴ Kurt, "Savaşların Sonuçlarını Etkileyen Salgın Hastalıklar," 114.

⁴⁵ BOA, *İbnül Emin, Sıhhiye* 1/53.

üzerine ekmek ücretleri, dirlikleri ellerinden alınacağı ve ayrıca cezalandırılacağı bildirilerek askerin görev yerine dönmesi için tedbirler alınmıştı.⁴⁶ Bu iki örnekte salgından çekinen askerin vebadan kurtulmanın çaresi olarak görev yerlerini terk etmeyi yani salgının bulunduğu bölgeden uzaklaşmayı tercih ettiği gözlemlenmiştir. Yönetim ise kalenin boş kalmaması için idarecilere gönderdiği emirde, firar edenlerin görev yerlerine dönmedikleri takdirde hem kendilerinin hem de askerin cezalandırılacağını açık bir şekilde belirtmiştir. Kale muhafazasını artırmak için de başka yerlerden yeterli miktarda askerin ihtiyaç olan bölgelere gönderilmesi emredilmiştir.

Salgının olduğu bölgelerden istenen askerin eksik veya sonra gönderilmek istenmesi halinde karşılaşılan durumlardan biri talep olunan asker miktarının düşürülmesi veya tümüyle affolunmasıydı. 1690 tarihli bir hükümde, Çatalca'dan tüfek kullanabilen 170 askerin ihraç olunması istenmişti. Ancak kaza halkı kadiya müracaat ederek, veba nedeniyle talep olunan miktarda asker gönderemeyecek durumda olduklarını bildirdi. Yönetim de kadiya yapılan başvuruyu değerlendirip talep olunan miktarda indirimle giderek 130 askerin orduya sevk olunmasını emretmişti.⁴⁷ 1699'da Cuma Pazarı kazasına tabi Hasan Oba karyesinden 24, Kolkal karyesinden ise 26 eşkinci sekban evlâd-ı fatihan askerinin tahrir olunması için Vezir Hasan Paşa'ya emir gönderilmişti. Ancak kaza ve karyelerdekiler salgına yakalanmamak için buldukları yerleri terk etmiş ve bu durum nüfusun ciddi bir şekilde azalmasına neden olmuştu. Bundan dolayı her iki karye sakinleri talep olunan sekban miktarında azalma talebinde bulunarak Hasan Oba'dan dört, Kolkal'dan ise beş askerin düşürülmesini istemişlerdi.⁴⁸ Benzer bir örnek 1811'de Menteşe sancağına bağlı Tavas kazası ahalileri tarafından kadiya yapılan arzda görülmektedir. Kaza ahalisi kadiya yaptıkları arzda iki seneden beri kazalarında vebadan birçok insanın öldüğü, hanelerin kapandığı ve çekirge istilası sebebiyle de kıtlığın baş gösterdiğini ve 150 askeri göndermekte zorlanacaklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine 150 piyade askerin yarısının teçhiz olup Abdullah Ağa'nın idaresine verilerek orduya teslim olunması ilam olunmuştu.⁴⁹ Son olarak 1827 yılında orduda yer almak üzere 1.000 süvari ve piyade askerin tahrir olunması için Silistre Valisi Ahmed Paşa'ya emir verilmişti. Maçin Tatarları ise vebanın etkisinden dolayı ancak 650 asker verebilecek güçlerinin olduklarını bildirmişlerdi.⁵⁰ Neticede halk açısından bakıldığında, yönetim halkın yaşadığı mağduriyetin giderilmesine yönelik talepleri olumlu karşılanmıştır. Fakat ordu açısından değerlendirildiğinde salgının, gönderilen emrin tam olarak yerine getirilmesini engellediği görülmüştür. Bu durum talep olunan asker miktarının düşürülmesine ve sefer organizasyonunun sağlıklı bir şekilde yürütülmesine olumsuz etki etmiştir.

Devlet, epidemî dönemde hanelerden talep ettiği askeri veba nedeniyle tahrir edemediğinde, askerin başka hanelerden yazılmasını emrederdi. 1709 yılında Çırpan

⁴⁶ BOA, C. AS. 870/37292; Gönderilen emirlerin yerine getirilmemesi halinde görevli idarecilerin sürgün edileceği bildirilmiştir. BOA, C. AS. 30/1371.

⁴⁷ BOA, A.DVNSMHH.d 99, Hüküm 589.

⁴⁸ BOA, İE. AS. 46/4146.

⁴⁹ BOA, C. AS. 402/16619.

⁵⁰ BOA, HAT. 294/17494-D.

kazasından 120 evlâd-ı fatihan askeri yazılmış, ancak bunların yaklaşık 50'si firar etmiş ve bir kısmı da veba kaynaklı ölümden dolayı orduya gönderilememişti. Bunun üzerine yönetim asker veremeyen hanelerin üzerine mükellef olanların başka hanelerden talep edilmesi hususunda emir göndermişti. Fakat asker istenen hane sahipleri, epidemiden dolayı zor durumda kaldıklarını belirterek kendilerinden bir defaya mahsus olmak şartıyla asker yazılmamasını talep etmişlerdi.⁵¹ Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı üzere savaş zamanlarında sefer organizasyonuna girişen yönetim, salgının yarattığı olumsuz ortamdan ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Devlet, yaşanan olumsuzlukların ordunun organizasyon kısmına olan olumsuz etkisini en aza indirmek için farklı yöntemlere başvurmuştur. Neticede halkın talepleri doğrultusunda devlet, bazen asker miktarını düşürdüğü gibi bazen de veba nedeniyle tahrir olunamayan yerlerden bedel toplayarak salgının etkisini azaltmaya çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi sefer için talep ettiği asker miktarında indirime gittiği gibi, bazen halkın göndermeyeceğini düşünerek af taleplerini gözden geçirmiştir. Mesela 1785'te Silistre seraskeri Mehmed Paşa'nın idaresinde bulundurulmak üzere İzmir voyvodası Hacı Ali Ağa'dan 50 süvari istenmişti. Ancak İzmir halkı vebadan dolayı birçok hususta muzdarip oldukları ve asker gönderecek durumlarının olmadığını arz edip, hallerine merhamet edilerek taleplerinin affolunmasını istemişlerdi.⁵² Yine 1793'te Atina'dan sefer için askerin tedarik olunup gönderilmesi emrolunmuştu. Ancak veba sebebiyle Atina kazasında 570 kişinin hayatını kaybettiği hatta kalede dizdarın dışında üç askerin kaldığı, buldukları yerin deniz kıyısında olması hasebiyle korsan saldırılarına açık bir bölge olduğu ve bu sebeple muhafazaya şiddetli ihtiyaç duydukları, keza kazada 70 kişinin kaldığını ve gönderecek durumlarının olmadığını beyan ederek asker talebinin affolunması ricasında bulunmuşlardı. Osmanlı yönetimi bu talebin karşılanması için civar yerlerdeki idarecilere emir göndermişti.⁵³ 1800 yılına gelindiğinde benzer şekilde Ankara kazasından beş bayrak serdengeçti askerinin Cabbarzade Süleyman Bey tarafından hazırlanması emredilmişti. Gönderilen emir neticesinde bir yandan asker tahrir olunup hazırlanırken, diğer taraftan tahrir olunan asker vebadan hayatını kaybetmeye başlamıştı. Vebanın geniş bir alana yayılması sonucunda birçok insanın hayatını kaybetmesi üzerine kaza halkı perişan bir vaziyete düşmüş ve Ankara kadısına ricada bulunarak istenen askerin affolunmasını talep etmişlerdir.⁵⁴

Kara ordusunun dışında donanmada görev alacak kalyoncu askeri de salgından etkilenen gruplar arasında yer almıştır. 1793'te Alasonya kazasından 28 kalyoncu askerin tahrir olunması emredilse de kazada vebadan dolayı beş bölükten bir bölük askerin bile sağ kalmadığı bildirildi. Ancak donanmada kalyoncuya şiddetli ihtiyaç olmasından dolayı bir kişinin bile eksik olmaması ve isimleri deftere yazılarak acilen İstanbul'a gönderilmesi istendi.⁵⁵ 1800 tarihli bir belge, salgına rağmen Osmanlı yönetiminin

⁵¹ BOA, *İbnül Emin, Dâhiliye*, 32/2802.

⁵² BOA, *C. AS.* 951/41311.

⁵³ BOA, *C. AS.* 560/23493.

⁵⁴ BOA, *C. AS.* 822/34975.

⁵⁵ BOA, *Cevdet Bahriye*, 32/1533.

kararlılıkla kalyoncu istemesinin nedeni hakkında fikir vermektedir. 1800 yılı baharında donanmada vazifelendirilmek üzere Hanya Kalesi'nden 150 kalyoncunun yollanması emrolunmuştu. Ancak kale muhafızı birkaç seneden beri buldukları bölgede vebanın devam ettiği ve bundan dolayı birçok insanın hayatını kaybettiğini bildirdi. Hatta donanma için her sene gönderilen 100-150 kalyoncunun birçoğunun memleketlerine geri dönmediğini ve dolayısıyla kalyoncu verecek durumda olmadıklarını belirterek bu defalığına hallerinin göz önünde bulundurulup affolunmasını talep etti. Ancak Osmanlı yönetimi bir kişinin bile eksik yollanmasının donanmada aksaklıkları doğuracağını ve başka sıkıntılara sebebiyet vereceğini belirtti. Nitekim yazılan emirde, Hanya'dan 100 kalyoncunun hazırlanması ve bunların iki kıst (pay) olan 2.565 kuruş mevaciclerinin de mahallinden karşılandıktan sonra tersaneye gönderilmesi bildirildi.⁵⁶

Epidemi dönemlerinde devletin asker talebine karşılık halkın sunduğu tekliflerden biri, asker talebinin koşullar normale döndükten sonra karşılanacağı yönündeydi. Yukarıda belirtildiği üzere salgının şiddetli olduğu zamanlarda halktan birçok kişi hayatını kaybettiği gibi, kendi bölgelerini koruyacak kişilerin sayısında buna paralel olarak ciddi azalmanın olması taleplerin karşılanmasını güçleştirmişti. Bundan dolayı yerel idareciler ve halk salgının etkisinin azaldığı veya nüfuzunun ortadan kalktığı andan itibaren devletin taleplerini karşılayacaklarını bildirmişlerdi. Mesela Fransızların 1799'da Mısır'ı işgali sonrasında Ergani kazasından 100 piyadenin tahrir olunması ve Mısır seraskeri Cezzar Ahmed Paşa'nın idaresine gönderilmesi istenmişti. Fakat kazada vebanın yoğunluğundan dolayı birçok kişinin öldüğü ve bu durumun asker sevkini etkilediği bildirilerek 5-10 gün içerisinde talep olunan miktarın hazırlanarak bir başbuğün idaresine verilip gönderileceği söylenmişti.⁵⁷ Yine 1812 tarihli başka bir belgede, Aydın sancağından 100 piyade ve süvari talep olunmuştu. Fakat kazada hem kıtlığın hem de şiddetli vebanın çıkması birçok hanenin ve kişinin perişan bir hale düşmesine ve yerlerini terk etmelerine neden olmuştu. Halk ise bu durumu bahane edip asker gönderilmesine karşı çıkmak yerine yönetime gönderdikleri resmi yanıtta salgın ve kıtlığın geçmesinden sonra talepleri yerine getireceklerini belirtmişlerdi.⁵⁸

Ordu, cephe ve kalelerde salgının şiddetli yaşanması asker ihtiyacının artmasını beraberinde getirmiştir. 1796'da Belgrad muhafazasında olan askerin çoğunluğunun vebadan ölmesi üzerine kalede askere ihtiyaç duyulmuş ve bunun için Filibe civarından 1.500 sekbanın tahrir olunması istenmişti.⁵⁹ Benzer bir durum Girit adasındaki Resmo Kalesi'nde görülmüştür. 1821'de Rumların sürekli saldırıları sonucunda kalede bulunan askerden 2.000'i şehit olurken, bu miktarın yaklaşık üç katı olan 7.000 asker vebadan ölmüştü. Kalede 700 civarında askerin kaldığı ve muhafaza için asker ile birlikte mühimmatın bir an önce gönderilmesi gerektiği söylenmişti.⁶⁰ Aynı yıl adadaki diğer bir kale olan Kandiye'de benzer durumlar yaşanmıştı. Vebanın şiddetinden dolayı kaledeki

⁵⁶ BOA, C. BH. 212/9882.

⁵⁷ BOA, C. AS. 804/34147.

⁵⁸ BOA, C. AS. 512/21354.

⁵⁹ BOA, C. AS. 807/34283.

⁶⁰ BOA, HAT. 915/39930.

askerin birçoğu vefat ederken, kalanların topçuluk fenninden anlamadığı ve kaleye acilen beş orta topçu ve bir orta humbaracı askerinin gönderilmesi bildirilmişti.⁶¹ Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere salgının şiddetli olduğu dönemlerde kalelerde muhafız hizmeti gören askerin çoğunluğu savaş nedeniyle değil, hastalıktan hayatını kaybetmiştir. Bu durum veba gibi salgın hastalıkların savaşın sonucuna açık bir şekilde etki edebileceğini göstermek adına önemlidir.

Salgın, sefer organizasyonunda aksaklıklara yol açtığı gibi bazen de orduya gönderilen askerin kaçmasına ve isyan etmesine neden olmuştur. Çünkü veba gibi hastalıkların öldürücü özelliğinin yüksek olması ve hızlı bir şekilde bulaşması tedbir alınmasını zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla halk, salgından kurtulmak için hastalığın olduğu yerleşim yerlerini terk ederken, ordudaki asker de seferin zorunluluğunu bir tarafa bırakarak salgın mahallinden kaçmayı tercih etmiştir. 1828 yılında Koron Kalesi muhafazasında olan asker, zahire eksikliğini bahane ederek isyan etmişti. İsyanın dışında Anavarin ve Moton'dakilerin vebaya yakalanmaları askeri endişelendirmişti. Bu yüzden vebaya yakalanmamak için limanda olan teknelere binerek buldukları yeri terk edeceklerini ve Seraskerin karşı çıkması durumunda kendisini de zorla götürcekleri konusunda tehditte bulunmuşlardı.⁶² Neticede ölümcül bir hastalık olan veba orduda karışıklığın çıkmasını tetiklerken, Seraskere dahi itaatsizlikte bulunulmasına yol açmıştır.

Bazen de kazalardan istenen asker orduya katılmasına rağmen, sağlığının askerliğe elverişli olmaması geri gönderilmesine neden olmuştu. 1777'de İran ile olan anlaşmazlık neticesinde Anadolu'nun orta kolunun sağ ve solundaki kazalardan yeniçeri tahriri için Silahdar Süleyman Ağa vazifelendirilmişti. Ancak Karaman'dan asker tahrir olunacağı sırada halkın ekserisinin vebadan öldüğü, sağ kalanların yaşlı ve askerlik yapamayacak durumda oldukları görüldükten sonra geri gönderilmesine karar verilmişti.⁶³ Sonuçta Osmanlı idaresi salgın neticesinde askerliğe elverişli olmayan kişileri sefere zorla götürmemiş, aksine memleketlerine dönmelerine müsaade etmiştir. Daha önceki bir örnekte af talebinde bulunulmasına rağmen, halkın bu teklifinin geri çevrilmesinin nedeni olarak tahrir olunacak kişilerin askerlik yapabilecek durumda olması gösterilebilir. Aksi halde devlet, hastalıklı olan kişileri orduya alarak salgının daha fazla yayılmasına neden olurdu.

3. Salgının Seferin Finansman, Beslenme ve Nakliye Yönüne Olumsuz Etkileri

Salgın hastalıklar bir yandan kitlesel ölümlere neden olurken, diğer taraftan toplumları birçok yönden olumsuzluğa itmiştir. Yaşanan salgın sonrasında insanların

⁶¹ BOA, HAT. 913/39894; Buna benzer bir olay Rodos'ta kalyon inşası sırasında yaşanmıştır. Girit, Kandiye ve Hanya'da olduğu gibi, Rodos'ta da vebanın geniş bir alana yayılması sonucu birçok kişi hayatını kaybetmişti. Vefat edenler arasında kalafatçıların olması kalyon yapımında aksaklıkların yaşanmasına neden olacağından tersaneden on kalafatçı ve bir ustanın acilen gönderilmesini zorunlu kılmıştı. BOA, C. BH. 18/890.

⁶² BOA, HAT. 1051/4328; BOA, HAT. 163/6757.

⁶³ BOA, Ali Emiri, Abdülhamid I., 220/14516.

korunmak için salgının görüldüğü yerlerden uzaklaşması iktisadi problemleri tetiklemiştir.⁶⁴ Salgın ile birlikte birçok insan hayatını kaybettiği için tarımsal, hayvansal ve ticari anlamda çeşitli iş kolları sekteye uğramaktaydı. Salgın sonucu halk, devlete ödemesi gerektiği veya sefer dönemlerinde vermek ile yükümlü olduğu vergiyi ödemekte zorlanmıştı. Bu etkilenme seferin finansman kaynağının azalmasına ve haliyle organizasyon işleyişinde aksaklıkların olmasına neden olmaktadır.

Savaşın başarılı olmasındaki önemli parametrelerden biri organizasyonun hazırlığına bağlıydı. Sefer organizasyonları sırasında hazırlığın önemli bir ayağını oluşturan finansman kısmında problemlerin yaşanmaması için giderlerin muhtelif kalemlere pay edilmesi gerekirdi. Sefer giderlerinin büyük kısmı halka mükellefiyetler şeklinde yüklenerek karşılanmaya çalışılırdı. Bunlar içerisinde sefer boyunca zahire ve yük hayvanının temini, çeşitli bedellerin verilmesi, yol ve köprülerin bakım-onarımının yapılması ve iş gücünün karşılanması gibi çeşitli hizmet veya gelirler halktan karşılanarak seferin finansmanına kanalize edilmiştir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, salgın dönemlerinde ifade edilen hizmet veya vergilerin yerine getirilmesinde zorluklar yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi ise salgın süreçlerinde sefer organizasyonunun sekteye uğramaması için bazı tedbirler almaya özen göstermiştir.

Salgın zamanında halkın hastalığa yakalanması devlete ödemeleri gereken verginin tahsilinde gecikmelerin ve aksaklıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte devletin organizasyonda kullanmak üzere talep ettiği verginin affolunması, miktarında indirime gidilmesi ve daha sonra ödenmesi hususunda ricada bulunulmuştur. Mesela 1697 yılında Aydın, Menteşe ve Saruhan sancakları ile Aydın muhassıllığına bağlı yerlerden avarız, nüzul, sürsat, beldar ve peksimet bedelleri gibi sefer finansmanında kullanılacak vergilerin muhassıl Abdülbaki Paşa tarafından toplanması emredilmişti. Zikredilen yerlerde veba birçok kişiyi öldürürken, sağ kalanları iktisadi açıdan zor durumda bırakmıştı. Sonuçta halk kendilerinden istenen vergiyi ödemekte zorlanacaklarını merkezi yönetime bildirip alınmamasını yinelemişti. Yönetime arz edilen durum araştırıldıktan sonra nüzul, sürsat, beldar, peksimet bedellerinin dışında avarız vergisinin affolunması hususunda emir yazılmış ve ödemeleri gereken toplam 97.232,5 kuruşluk vergi tahsil olunmamıştı.⁶⁵ Benzer bir örnek 1743-1746 İran savaşları sırasında yaşanmıştır. 1743'te Bosna eyaletinden imdâd-ı seferiyenin acilen tahsil olunması için emir yazılmıştı. Ancak Bosna'da kıtlığın dışında vebanın yaygınlaşması sonucu halktan birçok kişi hayatını kaybetmiş ve seferiyeyi verecek durumları kalmamıştı. Bunun üzere yazılan arzda ödemeleri gereken imdâd-ı seferiyenin sadece bir kısmının alınması istenmişti. Yönetim de halkın belirttiği hususları dikkate alarak seferiyenin tamamının tahsili yerine sadece bir

⁶⁴ Orhan Kılıç, "Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1*, Ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, (İzmir: 2019), 373.

⁶⁵ BOA, *İE. SH. 2/122*.

kıstının alınmasına karar vermişti.⁶⁶ Böylelikle yönetim, kıtlık ve veba nedeniyle halkın vergi mükellefiyetini azaltarak maruz kaldığı kötü şartların giderilmesine yardımcı olmaya çalışmıştır.

Sefer dönemlerinde orduda istihdam edilmek üzere istenen askerin salgın nedeniyle toplanamaması sonucunda bedel alınması yoluna gidilirdi. Mesela 1801 senesinde orduda yer almak üzere Aydın sancağındaki kazalardan 1.000 süvari talep olunmuştu. Fakat veba epidemisinin yarattığı olumsuz ortam nüfusun çoğunun ölmesine neden olduğu için askerin cepheye gönderilmesi neredeyse imkânsız olmuştu. Bunun üzerine devlet, her bir askere karşılık 100'er, toplamda 100.000 kuruşun ordu hazinesine gönderilmesini istemişti. Çünkü epidemi sadece ölümleri beraberinde getirmemiş, aynı zamanda bozuk iktisadi bir ortama zemin hazırlamış ve istenen süvari bedelinin tamamının toplanmasını etkilemişti. Bunun sonucunda da halk, salgının bıraktığı olumsuz ortamdan ciddi etkilendiğini ve talep olunan miktarın yarısının affolunmasını yönetime bildirmişti.⁶⁷ Keza 1698 senesinde Cısr-i Ergene kazasından tahrir olunduğu halde veba dolayısıyla vefat eden 12 ve kaçan 6 evlâd-ı fatihan asker bedelinin toplanması hususunda emir gönderilmişti.⁶⁸ Bir başka belgede Karadağ kazasından evlâd-ı fatihan bedeli istendiği halde salgından dolayı 130 kişinin vefat etmesi üzerine talep olunan meblağı verecek durumlarının olmadığı arz olunmuştu. Devlet, arz olunan durumun doğruluğu tespit etmek için çeribaşları görevlendirmiş ve yapılan tahkikat sonunda vebadan 130 kişinin öldüğü kanıtlanmıştı.⁶⁹ Yönetimin veba nedeniyle asker tahrir edemediği yerlerden bedel almasının iki ihtimali olabilirdi. Bunlardan ilki, toplanan para ile başka yerlerden tahrir olunacak askerin maaşlarının verilmesi, ikinci olarak bedellerin ordunun başka ihtiyaçları için kullanılması düşünülebilir.

Salgının sefer organizasyonu üzerinde yarattığı bir başka etki zahirenin temini sırasında yaşanmaktaydı. Bu süreçte iktisadi olarak zor duruma düşen halk, devletin talep ettiği zahireyi tedarik etmekte zorlanıyordu. Mesela kara ve deniz ordusunda askerin tükettiği temel besin maddesinden olan peksimetin gönderilmesine dair 1789'da İzdin yöneticilerine emir yazılmıştı. Ancak kazada bir senedir veba sonucu ölümlerin arttığı ve bundan dolayı ekmek pişirecek usta sayısında azalma olduğunu belirtmişlerdi. Ayrıca yaşanan kıtlık nedeniyle 5.000 kantar peksimeti verecek durumlarının olmadığını

⁶⁶ BOA, *TS. MA. E.* 720/13; Benzer bir örnek 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları sırasında Ruha (Urfa) eyaletinden 35.000 kuruş seferiye vergisinin tahsilinde yaşanmıştı. Halk, vebadan dolayı halkın buldukları yerleri terk ettiğini ve bundan dolayı talep olunan miktarı ödemekte zorluk yaşayacakları ve ancak yarısını verebileceklerini, geri kalan yarısının da affolunmasını istemişti. BOA, *Cevdet Maliye*, 689/28260.

⁶⁷ BOA, *Ali Emiri, Selim III.*, 60/3601; BOA, *AE. SSLM. III.* 58/3462; Yine benzer bir örneğin 1800 yılında Diyarbekir eyaletinde yaşadığını görmekteyiz. Eyalete bağlı Hani, Atak, Tercil ve Şarki aşiretlerinin her birinden sefer için 300'er gönderilmesi emrolunmuştu. Diyarbekir eyaletinde veba nedeniyle halkın perişan bir vaziyette olduğu ve bundan dolayı asker gönderecek durumlarının olmadığı bildirilmişti. Bunun üzere yönetim, her bir asker için 50'şer kuruş bedelden toplam 60.000 kuruşun tahsil olunması hususunda emir göndermişti. BOA, *C. AS.* 401/16540.

⁶⁸ BOA, *İE. SH.* 2/111.

⁶⁹ Hangi mahallede kimin ve kaç kişinin öldüğünün ayrıntılı bilgisi için bkz. BOA, *İE. SH.* 2/104.

ve dolayısıyla muaf tutulmaları gerektiğini yönetime bildirmişlerdi. Fakat yönetim, peksimetin gönderilmesine hiçbir şeyin mani olamayacağını ve istenen miktardaki peksimetin hazırlandıktan sonra orduya acilen gönderilmesini emretmişti.⁷⁰ Yine Hotin Kalesi'nde vebanın çıkmasından sonra zahirenin gönderilmediği ve bu yüzden kaledekilerin beslenme konusunda sıkıntı çektiği öğrenilmişti. Bunun üzerine askerin günlük tayinatında sorunların yaşanmaması için Boğdan'dan 10.000 kile un ve 5.000 kile arpanın satın alınıp gönderilmesi bildirilirken, ödenmesi gereken ücretin 1731 senesi Hotin cizyesi malından verilmesi hususunda Boğdan voyvodasına emir yazılmıştı.⁷¹ Neticede salgın, ordunun temel besin maddesi olan kaynakların temin ve sevkinde zorlukların yaşanmasına neden olmuştur. Bu süreçte devlet, orduda aksaklıkların yaşanmaması için gerekli tedbirler almayı da ihmal etmemiştir.

Sefer lojistiğinin başarılı bir şekilde yürütülmesinde nakliye vasıtalarının temini de önem arz ediyordu. Kara ve deniz ulaşım araçlarının eksiksiz bir şekilde temini ordunun zamanında nihâî hedefe ulaşmasında etkiliydi. Ancak olağanüstü durumlarda bazen sorunlar olabiliyor ki, bunlardan biri epidemi dönemleriydi. Bu dönemde halk arasında yayılan hastalık birçok işleyişin sekteye uğramasına neden oluyordu. Özellikle sefer döneminde ordudaki asker ve malzemenin sevkinde kullanılan ulaşım ve nakliye vasıtalarının tedarikinde sorunlar yaşanıyordu. 1710 yılında Gerede naibine yazılan emirde, İstanbul'da tamir olunan 20 kalyonun kereste ihtiyacının bir kısmının bölgeden karşılanması istenmişti. Ancak kaza ahalisi vebanın salgın ortamı oluşturduğu ve bundan dolayı birçok kişiyi öldüğü ve kalanların hastalığa yakalanmamak için buldukları yeri terk ettiği ve bundan dolayı talep olunan kereste ihtiyacını karşılayacak durumları olmadığını kadıya bildirmişlerdi. Yönetim ise ahalinin yaşadığı süreci göz önünde bulundurarak daha fazla mağduriyet yaşamamaları için kalyonların tamirinde kullanılacak kerestenin yakın yerlerden tedarik olunmasını emretmişti.⁷² Böylelikle alınan karar neticesinde hem kaza halkı daha fazla mağduriyet yaşamadı, hem de ihtiyaç olunan malzeme başka yerden temin edilerek aksaklığın oluşması engellenmiş oldu. Yine 1815'te Nevrekep kazasından 73 kıta yük arabası talep olduğu halde, kaza halkı vebadan dolayı emri yerine getiremeyeceklerini bildirmişlerdi. Yönetim alternatif bulmak ve zararı en aza indirmek için araba yerine bedel tahsil olunmasını yerel yöneticilere söylemişti. Ancak kaza halkı bedel verecek güçte olmadıklarını bildirmesine rağmen merkezi yönetim 4.950 kuruş bedelin bir an önce tahsil olunmasını belirtmişti.⁷³

Salgının yarattığı olumsuz iklimten etkilenen gruplardan biri esnaf ve zanaatkârlar idi. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti sefere çıktığında ordudaki askerin ihtiyaçlarının giderilmesi için imparatorluğun farklı bölgelerinden çeşitli meslek kollarındaki esnaf-ları da götürürdü. Asker seferde ihtiyaç duyduğu malzemeyi esnaf gruplarından tedarik

⁷⁰ BOA, C. AS. 882/37877.

⁷¹ BOA, C. AS. 487/20313.

⁷² BOA, A.DVNSMHM.d 116, Hüküm 1312.

⁷³ "Affina bir vecihle mesağ olmayub ale'l-icab tamamen ve serian tahsil ve teslimi matlub ve lazım idiğü malumunuz oldukta bâ'de-l yevm isdâr-ı vakitte olmak birle vusul-u emr-i şerifte meblağ-ı mezbur dört bin dokuz yüz elli kuruş ne vecihle ve ne tarikle olursa olsun.", BOA, C. AS. 483/20145.

ettiği gibi, ücretini de kendi cebinden verirdi. Böylece esnaf ve zanaatkârlar vasıtasıyla askerin ihtiyaçları giderilirken, esnafın da bir gelir elde etmesine olanak tanınmış olurdu. Ancak vebanın esnaf ve zanaatkâr istenecek yerlerde görülmesi, talep olunan grupların gönderilmesini zorlaştırıyordu. 1800 yılında Arabistan'a saldıran düşmanın bölgeden uzaklaştırılması için vazifelendirilen askerin ekmeğini hazırlamak için hamurcu ve pişiriciye ihtiyaç olmuştu. Sivas valisine gönderilen emirde 10'ar pişirici ve hamurcunun savaş bölgesine yollanması emrolunmuştu. Ancak bölgede vebadan dolayı ekmeççi sayısında azalma olduğu ve bundan dolayı talep olunan ekmeççilerin bu defaya mahsus olmak şartıyla affolunması istenmişti. Fakat yönetim gönderdiği emirde, talep olunan ekmeççinin affolunmasının düşmanın Arabistan'dan çıkarılmasını erteleyeceğini ifade etmiş, pişirici ve hamurcu esnafının bir an önce yollanması gerektiğini belirtmişti.⁷⁴

Sonuç

Hazırlanan araştırmada vebanın siyasi, iktisadi ve sosyal hayata etkisinden ziyade Osmanlı askerî hayatına olan etkisine değinilmiştir. Bilindiği gibi, insan iradesi dışında gerçekleşen doğal felaketlerin meydana geldiği dönemlerde insanlığın bazen çaresiz duruma düştüğü olmuştur. Bazen de bu felaketlerin etkisini en aza indirmek için yönetimler reaksiyon göstererek önlemler almaya çalışmıştır. Nitekim tarih boyunca meydana gelen veba epidemisi süreçlerinde salgının hasarını azaltmak için bu meydana tedbirler alınmıştır. Asırlar boyunca Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında etkili olan veba epidemisinin tesirini azaltmak için Osmanlı yönetimi alternatif çözümler üretmiştir. Etkilenmenin yoğun yaşandığı yerlerden biri de askerî alandı.

Veba dönemlerinde sefer hazırlık faaliyetlerine girişmek zorunda kalan Osmanlı yönetimi ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Bu etkilenme asker tahriri ve sevki, zahire ve mühimmatın temini, istihdam edilecek grupların tedariki, ulaşım vasıtalarının temini, beklenmedik nüfus hareketlilikleri, üretim faaliyetleri, tahsil olunacak vergi ve bedel gibi hususlarda yaşanmıştır. Belirtilen hususların tümü seferin organizasyonu ile doğrudan bağlantılı olduğu için bunlarda oluşabilecek aksaklıklar savaşın sonucuna etki edebilmekteydi. Mesela asker temini sırasında bölgede yaşanan salgın tahrir yapılmasını güçleştirmiştir. Çünkü ölümler nedeniyle nüfusta azalmanın olması veya başka bölgelere göçler asker vermeyi zorlaştırmış, halk da talep olunan miktardaki askeri vermekte zorlanacağını arz ederek alınmamasını, indirimle gidilmesini veya affolunmasını talep etmiştir. Yönetim yaşanan durumu değerlendirerek vaziyete göre karar almak mecburiyetinde kalmıştır. Yine epidemiyi sonucu nüfus hareketlilikleri üretimi durma noktasına getirdiğinden, devlet askerin beslenmesi için halktan talep ettiği zahireyi tamamıyla alamamıştır. Bu durumu sübvans etmek için bedel tahsil olunması, indirimle gidilmesi veya başka yerlerden tedarik olunması için alternatif yollar aramıştır. Öte yandan üretimin düşmesiyle halkın harp dönemlerinde devlete vermekle mükellef olduğu cizye, avarız ve imdâdiye gibi vergilerin tahsilinde problemler yaşanmıştır. Etkilenme orduda istihdam edilecek grupların temini sırasında da görülmüş ve halk, vebanın neden

⁷⁴ BOA, C. AS. 27/1201; BOA, C. AS. 609/25701.

olduğu insan kaybından dolayı indirim ve af talebinde bulunmuştur. Seferin nakliye kısmını ayakta tutan yük hayvanı temini esnasında aynı problem görülmüş ve halk hayvan verecek durumda olmadıklarını yönetime bildirmiştir. Devlet, halkın yaşadığı mağduriyeti göz önünde bulundurarak hayvan yerine bedel tahsil olunmasına karar vermiştir. Böyle bir yol izlenmesinin nedeni tahsil olunan meblağ ile başka bir yerden hayvan temin edildiğinde nakit ihtiyacını karşılamaktı.

Sonuç olarak ifade edilmelidir ki, veba epidemisinin yaşandığı sefer dönemlerinde Osmanlı yönetimi halkın mükellef olduğu asker, zahire, vergi, bedel, ulaşım vasıtaları ve mühimmat gibi sefer sırasında ihtiyaç olan şeyleri teminde zorluk yaşamıştır. Olağüstü durumun üstesinden gelmek için ise talep ettiğı şeylerin miktarında indirim, af veya bunların yerine bedellerini alma yolunu seçmiştir. Böylelikle salgının hasarını en aza indirmeye çalışarak organizasyonda aksaklıkların önüne geçmeye çalışmıştır. Neticede bu çalışmada, salgının seferlerin hazırlık sürecine olumsuz etki yaptığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyün Kalemi (A. DVNSMHM. d); 99, 102, 116.

BOA, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TS. MA. e); 516/43, 518/17, 720/13.

BOA, Cevdet Askeriye (C. AS); 27/1201, 30/1371, 401/16540, 402/16619, 483/20145, 487/20313, 512/21354, 560/23493, 609/25701, 804/34147, 807/34283, 822/34975, 870/37292, 882/37877, 926/37292, 951/41311.

BOA, Cevdet Bahriye (C. BH); 32/1533, 212/9882.

BOA, Cevdet Maliye (C. ML); 689/28260.

BOA, Hatt-ı Hümâyün (HAT); 163/6757, 294/17494-D, 377/20477, 913/39894, 915/39930, 1051/4328.

BOA, İbnül Emin Askeriye (İE. AS); 30/1371.

BOA, İbnül Emin Dâhiliye (İE. DH); 32/2802.

BOA, İbnül Emin Sıhhiye (İE. SH); 1/53, 2/104, 2/111, 2/122.

BOA, Ali Emîrî Abdülhamid I. (AE. SABH. I.); 220/14516.

BOA, Ali Emîrî Selim III. (SSLM. III.); 8/3462, 60/3601.

2. Kaynak Eserler

Novilî Ömer Efendi. *Târih-i Bosna Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-1739*. Haz., Hatice Sel Turhan. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Râşid Mehmed Efendi. *Târih-i Râşid, (1071-1114/1660-1703)*. C. I, Haz., Abdülkadir Özcan vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretnâme İnceleme Metin (1106-1133/1695-1721)*. Haz., Mehmet Topal. Ankara: Tüba, 2018.

Şem'dânî zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Mür'î't-Tevârih*. C. II, Haz., M. Münir Aktepe. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abacı, Zeynep Dörtok ve Fırat Yaşa. "Azrail'in Kara Eli: 17. Yüzyılda Kırım'da Veba Salgınları ve Köleler." *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Kenan İnan, Deniz Çolak, Trabzon: Gündüz Ofset Matbaacılık, 2020, ss. 151-170.

Armağan, A. Latif. "XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine bir Araştırma." *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. II, Ed. Nil Sarı vd. Ankara: TTK Yayınları, 2005, ss. 907-914.

- Ayar, Mesut ve Tarık Özçelik. “-XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihçesi.” *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu vd. İstanbul: Çamlıca Basım, 2015, ss. 47-78.
- Benli, Kübra. “Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600).” Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2017.
- Çakar, Ayşegül. “1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Dair Önemli Bir Kaynak: İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 316 Numaralı Şer’iyye Sicili (İnceleme-Metin).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Çolak, Kamil. “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801).” *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. X, S. 2, (2008): 141-183.
- Diamond, Jared. *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Çev., Ülker İnce. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2006.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan ve Sezer Erer. “Arşiv Belgeleri Işığında Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığının Yayılması ve Önlenmesi Üzerine Yorumlamalar.” *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Sezer Erer vd, İstanbul: Nobel Matbaacılık, 2012, ss. 860-887.
- Gezer, Ömer. “XVIII. Yüzyılın Başında Osmanlı-Habsburg Sınırında Veba.” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2023, ss. 72-83.
- Kiel, Machiel. “Poçitel”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-2 (Ankara: 2019), ss. 402-404.
- Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Kılıç, Orhan. “16-18. Yüzyıllarda Balkan Şehirlerinde Yaşanan Veba Salgınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri,” *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C. III, Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), ss. 1181-1209.
- Kılıç, Orhan. “Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi.” *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1*, Ed. Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, (İzmir: 2019), ss. 371-385.
- Kılıç, Orhan. “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri.” *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Ed. Muzaffer Şeker vd, (Ankara: Tüba Bilimler Akademisi, 2020), ss. 19-57.
- Kocaoğlu, Burak. “Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, (2017/3): 209-216.
- Kurt, Engin. “Savaşların Sonuçlarını Etkileyen Salgın Hastalıklar.” *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, C. XVIII, S. 2 (2010): 113-122.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*. Çev., Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Shiravand, Babak, Salmanı, Ibrahim ve Farrokhlagha Servat. “Prevention and Treatment Approaches to Deal with Plague as a Biological Weapon.” *Journal of Community Health Research*, 6 /2 (2017): 117-123.

Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası. Mili Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü, Haz., Fatma Bilgü vd. İstanbul: 2020, ss. 39-47.

Varlık, Nükhet. “Tâun”, TDV İslam Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), ss. 175-177.

Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. Çev., Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.